

UOT 81

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ RELYEF LEKSİKASININ İŞLƏNMƏ METODİKASI

E.E.Hüseynova

(AMEA-nın akademiki M.Z.Nağısoylu tərəfindən təqdim edilmişdir)

Oğuz qrupu türk dillərində relyef leksikasının etimologiyası ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. İlk etimoloji tədqiqatlarla məşğul olanlar arasında öncə Avropa, xüsusən də, ingilis və alman dilçiləri fərqlənmişlər. Oğuz qrupu türk dillərini tədqiq edərkən, relyef leksikasının bir sıra tarixi mənşə etibarilə dəyişikliyə uğramış formaları ilə rastlaşmaq mümkündür. Bu formalar bəzi türk dillərində hazırda işlənsə də, bəziləri dəyişikliyə uğramışdır. Dəyişiklik bəzi türk dillərində qrammatik quruluşla bağlıdırsa, bəzilərində bu dəyişikliyi yeni leksik vahidin işlənməsində görmək olar. Qrammatik dəyişiklik isə səs artımı və ya hərflər düşməsi şəklində özünü göstərir. Oğuz qrupu türk dillərində relyef etimologiyasının tədqiqi, eyni zamanda qədim qaynaqlara müraciət etməklə, tarixi zaman kəsiyində sözlərin daşdığı anlamın necə dəyişməsinə araşdırmaq və sözlərin formalarının dəyişməsi, müxtəlif mənbələrdə onların necə təsvir olunması etimoloji tədqiqatlarda hazırda nəticələr əldə etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bununla yanaşı, Oğuz qrupu türk dillərinin etimoloji lüğətlərini tədqiq edərkən, tarixi zaman kəsiyində bu və ya digər relyef leksikası vahidinin müxtəlif mənbələrdə hansı formalarda işləndiyini görə bilərik. Relyef leksikasına daxil olan sözlərin qədim qaynaqlarda işlənmə şəkillərinin bəziləri cüzi, bəziləri isə tamamilə fərqli formada indi də türk dillərinin leksikasında işlənir.

Açar sözlər: Oğuz qrupu türk dilləri, relyef leksikası, etimologiya, qədim qaynaqlar, orta əsr lüğətləri, Avropa tədqiqatçılarının əsərləri

Giriş

Dillərin etimoloji yaxınlığı, mənşə və tarixilik baxımından tədqiqi ilə həvəskarcasına ilk məşğul olanlar arasında XVIII əsrin ingilis dilçisi Vilyam Consonu misal göstərmək olar. Dünya dilləri ilə yanaşı, türk dillərinin də Ural-Altay və tunqus, mancur dilləri ilə müqayisəsinə həsr olunmuş tədqiqatlar və etimoloji lüğətlər də geniş auditoriya tərəfindən hələ XIX əsrin ortalarından ciddi tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Türk dilçiləri arasında İsmet Zeki Eyuboğlu, Hasan Eren, Erkan Kirazın türk dilinin etimoloji lüğətləri, Azərbaycan dilçilərindən B.Əhmədovun "Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti", əcnəbi dilçilər arasında isə Marti Rəsonenin "Türkdilli xalqların etimoloji lüğəti", Lazar Budaqovun "Türk-tatar dilinin müqayisəli lüğəti" və s. kimi onlarla müqayisəli, etimoloji lüğətləri misal göstərmək olar. Etimoloji lüğətlərin bəziləri isə bir dilin və ya dil ailəsinə daxil olan dillərin deyil, hər hansı bir

dil ailəsi ilə digər bir dil ailəsinin müqayisəsinə həsr olunmuş etimoloji, müqayisəli lüğətlərdir. Misal olaraq, A.Raikinin "Monqol dilinin etimoloji lüğəti" (burada türk dilləri ilə monqol dilləri müqayisə edilməklə, onların tarixi bazisində oxşar məqamları tədqiq edilir), V.Qorçevskaya, V.Çinçius, T.Buqayevanın "Tunqus-mancur dillərinin müqayisəli təhlili" kimi lüğətləri göstərmək olar. Etimoloji lüğətin materialları, Sergey Starostin, A.Dibo, O.Mudrakın "Altay dilinin etimoloji lüğətləri" türk dillərinin etimoloji tədqiqi baxımından qiymətli məxəzlər sayıla bilər.

Məkan, ərazi, üzərində gəzdiyimiz mühtəvilərdən yer sözünün qədim türk dilində *yir** olaraq *torpaq, yer*, həmçinin Kaşgarlı Mahmudun lüğətində *er/ir** formasında, *yer, ir/yir** formasında isə *yer, daş, şimal* şəklində rast gəlmək mümkündür ki, bu forma hal-hazırda uyğur türkçəsində də işlənilməkdədir [1, s.751]. Bununla yanaşı, *yer* formasında 1070-ci ildə qələmə alın-

mış "Divani Lügət-it Türk" də də yer, yurd, yaşayış məkanı olaraq keçməkdədir. 1400 il əvvəla aid "Dədə Qorqud" eposunda isə yerli biçimi vardır ki, bu da yerləşik, sabit mənasında, digər türk dillərində isə cüzi fərqlə demək olar ki, eyni formada işlənəlməkdədir. Türkmən, Azərbaycan və türk dillərində yer, başqırd dilində yer/ler, xakəs dilində çir, tuva dilində çer, yakut dilində sir, çuvaşca ser formalarında işlənəlməkdədir. [2, s. 88] Həmçinin türk dilləri ilə tunqus-mancur dillərinin yaxınlığı hipotezə olan Ural-Altay cərəyanının tərəfdarları bu sözlə tunqus-mancur dilində yerke formasında işlənən dünya, aləm mənalarnı verən sözün eyni tarixi kökdən gəldiyi fikrini müdafiə edirlər. [3, s.355] Həmçinin ilkin formalarda bu sözün yertinçü/yirtinçü formaları vardır ki, Marti Rasanen monqol dilində işlədilərən yirtinçü sözünün də türk dilinin təsiri altında əmələ gəldiyini tərəfdardır. Bununla yanaşı, bu sözün hind-avropa dillərindən bir çoxunda cüzi fərqlə, söz köklərinin eyniliyi şəklində işləndiyini də görə bilərik. Belə ki, sanskrit dilində ira, yunan dilində eraz, latın və italyan dillərində terra, fransız dilində terre, alman dilində erde, ispan dilində tierra formasında işləndiyini müşahidə etmək mümkündür. XIV əsr türk şairi Qazi Bühranodinin Divanında çeyir nümunəsinin təhlili zamanı da yer sözünün yir biçimində işləndiyini görmək olar:

Yir yaşıl ağac ağ oldu gül kızı
Yer elin al bağhana kul yazıl [4, s.49].

V.Radlovun 1894-cü ildə nəşr etdirdiyi "Qədim türklərin Monqolustandakı əlyazmaları" kitabında ərazi, yer mənasında yan, azaqnti, aku, örpan kimi fərqli sözlərin də eyni mənanı ifadə etdiklərini şahidi oluruz [5, s.116], [5, s.96], [5, s.86], [5, s.99]. V.Radlov yan sözünün bölgə, ərazi mənalarnından əlavə, qayıtmaq feili kimi də işləndiyini qeyd etmişdir.

Azərbaycan dilində işlənən dəniz sözünün etimologiyası da qədim yazılı abidələr araşdırıldığı zaman keçmişlərə dayandığını görmək mümkündür. Belə ki, ilk dəfə dəniz sözünün türk yazılı qaynaqlarında teniz formasında və göl və ya dəniz mənasında işləndiyini, eyni zamanda 1070-ci ildə qələmə alınmış "Divani Lügət-it Türk" də bu şəklidə yazıldığını müşahidə

etmək mümkündür. Bununla yanaşı, bu sözün altay dilində təpiz yazılışı Ural-Altay dil nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına bu dillərin qohum olduqlarını sübuta yetirir. Digər tərəfdən tatar dilində diqəz, diqəz, monqol dilində çinqiz, çuvaş dilində times formalarına da rast gəlinir. Bu sözün öz növbəsində qədim türk dilindəki ten sözündən gəldiyi güman edilir ki, qədim türk dilində onun həm maili, həm bərabər, həm də oxşar mənalarnı vardır. Həmçinin ten sözünün qədim türk dilində başı dənəmk mənasında feil olaraq işləndiyini də görə bilərik.

Azərbaycan, qaqaz və türk dillərində göl mənasında işlənən sözün tarixi kökü ilə bağlı araşdırmalar fərqlidir. Belə ki, qədim türk dilində ilk yazılı qaynaqlara keçən forması kol olan sözün 735-ci ildəki Orxon-Yenisey abidələrində eyni monada göl olaraq işləndiyi müşahidə olunur:

Anı yaynıp Türgi Yargun költe bozdumuz.
Onu dağıdıb, Türgi Yargun göldə məğlub etdik.

V.Radlovun 1894-cü ildə qələmə aldığı "Die Altürkischen Inschriften der Mongolei" əsərində göl sözünün ilkin forması köl olaraq qarşımıza çıxır [5, s.114].

Türk dilində dəniz, çayın, materikin kənarı mənasında işlədilərən kıyı sözünün ilk yazılara keçdiyi məqam Ceyms Hamilton tərəfindən Çinin Dunhuanq mağarasında aşkar olunmuş X əsrə aid qədim uyğur buddist mətnlərindən ibarət "Yaxşı və pis hökmdar nağılı"nda kidiğ formasında işlədilmişdir:

Talıy ögüzke kidiğna tegürdi
Okıyus ırmağının kıyısına vardiolar [6, s.146].

Kid feili qədim türk dilində kasmək, qırmaq mənalarnında işlənmişdir. Bu söz İbni Mühənnə lüğətində kıyığ, altay dilinin lebed ləhcəsində kıy, uyğur dilində kidiğ/kitığ, türk dilində kıyı, xakəs dilinin saqay dialektində kıyığ, çəğatay dilində kıy formasında işlənəlməkdədir.

Yüksək relyef formalarından olan Azərbaycan dilində dağ şəklində işlənən sözün qədim türk yazılı abidələrindən ilk əvvəl, 735-ci ilə aid Orxon-Yenisey abidələrində tağ formasında işləndiyini müşahidə etmək mümkündür:

Tağda sigun ötser
Dağda geyik bağırsa [7].

Müasir Türkiyə türkcəsində bu söz dağ şəklində yazılısa da, talaffüz prosesində g samiti düşür, a saiti qoşa daa talaffüz olunur. Qırğız dilində isə o saitinin uzanması ilə too şəklində yazılıb, talaffüz edilir. Öz növbəsində uyğur dilində tağ, uyğur dilinin dialektlərində tak, öz-bək dilində tağ, qazax və çuvaş dillərində tav şəklində yazılır. Çin dilində tai, sanskrit dilində ta, ölü dil olan Babil dilində tavh, Anadolu dialektlərində tağ şəklində talaffüz olunur. Monqol dilində isə tağ, sözü ilə bərabər, tayığa formasının da işləndiyini müşahidə etmək olar.

Qaya sözünə ilk dəfə X əsrə aid İrqi Bitikdə heç bir dəyişikliyi məruz qalmadan kaya formasında rast gəlinir. Kaya sözünün keçdiyi digər bir qədim mənbə X əsrə aid uyğur yazılı abidələridir ki, burada da kaya formasında işlənəlmə, eyni mənanı ifadə edir. 1988-ci ilin Türk Dil Qurumunun nəşr etdirdiyi "Türk dilinin izahlı lüğəti"ndə kayaç sözü qaya mənasında işlənir. Monqol dilində qaya sözünün kadan, kada, tunqus-mancur dillərində kadaqa, kadar formasında təsadüf olunması M.Rəsənen və digər Ural-Altay dil nəzəriyyəsi tərəfdarlarının bu bənzərliyin onların eyni kökdən gəldiyini iddia etmələrinə səbəbdir. Belə ki, monqol dilindəki kadan sözünün uçurum, dik yamaqlı qayalıq mənalarnı olsa da, qaya, daş mənasında kayr/kayrmaq/kayrak sözləri də işlənir. Bununla yanaşı, "Bulqat əl Müstaq" kitabında bu sözün bir neçə variantlarına: qaya, haya, aya təsadüf etmək mümkündür. Qırğız, qazax dillərində kaya, tuva, şor, çəğatay, uyğur dillərində qaya formasında işləndiyini müşahidə etmək mümkündür.

Digər bir məqam türk dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də bir çox variantları olan oyuq, oyraq, oymaq, oyma sözlərinin kökü olan oy ismidir. Oy sözü "Qədim türk dilləri lüğəti"ndə çıxur, dərinlik mənalarnında çıxış edir [8, s.365]. Öz növbəsində M.Rəsənen oy isminin deşmək mənasında işlənən feildən törədiyini iddia etmişdir.

İlk dəfə "Ögüz xaqan haqqında rəvayət" əsərində tala formasında rast gəlinən və müasir Azərbaycan dilində də eyni formada heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan işlənən tala sözünün Orta Asiyanın digər müasir türkdilli xalqlarında da heç bir dəyişiklik olmadan işləndiyini görə bilərik. Belə ki, başqırd, noqay, qazax dillərində t-d əvəzlənməsi ilə dala, yakut dilində ilk a saitinin uzanması

ilə tala şəklində işlənir. Ural-Altay nəzəriyyəsinin tərəfdarlarından olan M.Rəsənen monqol dilində tala şəklində işlənən bu sözün türk dili ilə monqol dillərinin yaxınlığını əlaməti olaraq göstərməklə, bu hipotezin doğruluğunu isbatlamağa çalışmışdır.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bərk mineralarnın narın dənələri mənasında işlənən qum sözünün ilkin yazılı qaynaqlarda uyğurların yaxşı və pis hökmdarın nağılı əlyazmasında min il əvvəla aid versiyada kum şəklində verildiyini müşahidə edə bilərik [9, s.209]:

Yeri kumi alkı kütümş
Toprağı kumu tümüyle gümüştü [7].

Monqol dilində müvafiq anlayış kumak sözü, latın dilində humus, yunan dilində khoma sözləri ilə ifadə olunur. Türk dillərinin əksəriyyətində uyğur, çəğatay, türkmən, qazax, tatar, başqırd dillərində kum, özbək dilinin bəzi dialektlərində şəkilsininin əlavə edilməsi ilə bir qədər fərqli kumak, kubak formalarında işlənir.

Azərbaycan dilində mis metalın adı eyni formada uyğur və özbək dillərində işlədilir. Qazax və qırğız dillərində mis sözü ilə yanaşı, bənzər anlayışı vermək məqsədilə qazax dilində jez, qırğız dilində isə cez və pakır sözləri işlədilir. Burada, pakır sözündə p samiti b samitinin qarşılığı rolunda çıxış edir ki, türk, başqırd və tatar dillərində bu söz cingiltili samitə olan b-nin köməyi ilə bakır formasında işlədilir. Bu sözlə ilk olaraq qədim uyğur mətnlərində, daha sonrakı orta dönmə ədəbiyyatlarında Müqəddimətül Əl Ədəbdə yez şəklində rast gəlinir. Bununla yanaşı, fars dilində də, bu sözün [mis] şəklində işləndiyi məlumdur. Kaşğarlı Mahmud "Divani Lügət-it Türk" adlı əsərində bakır sözünün Çin valyuta vahidi olduğunu da qeyd edir.

Noticia

Qeyd etmək olar ki, Ögüz qrupu türk dillərinin tədqiqi yalnız bu dilin alimləri tərəfindən deyil, eyni zamanda əcnəbi dillçilər tərəfindən də aparılmışdır. Relyef leksikasının etimoloji aspektlərinin tədqiqi sözlərin ilkin variantlarının haızda olduğu türk dillərində qismən və ya tamam fərqli formalarda işləndiyini göstərir, həmçinin qədim mənbələrin tədqiqi sözlərin dəyişilməsini izləmək baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *İsmet Zeki Eyuboğlu. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İstanbul, 1991*
2. *Tennaev Э.Р. Сравнительно- историческая грамматика тюркских языков. Лексика. М.: Наука, 2001.*
3. *Ципиус В.И. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Л.: Наука, 1975.*
4. *Şahin Sürmeli. Kadı Burhareddin Divanı: Anlam Çerçevesi. Gaziantep, 2005.*
5. *Radloff, W. Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Sankt-Petersburg, 1894.*
6. *Vedat Koken. İyi ve Kötü Prens Öyküsü: Dunhuang Mağarasında Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması. İDK Yayınları. İstanbul, 2015*
7. www.etimolojiturkce.com

8. *Древнетюркский словарь Академии наук СССР. Институт языкознания Л.:Наука, 1969.*
9. *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006*
10. *Французско-русский словарь. Dictionnaire Français-Russe. М.: Русский язык, 1979.*
11. *Nuovo Grande Dizionario Italiano-Russo. Новые большой итальянско-русский словарь. М.: Русский язык, 2011.*
12. *Кискас ул Анбиён Рабзулий. Ўзбек алабиёти, Қазан, 1881.*
13. *Vasari İstvan. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365. Cambridge University Press, Cambridge, 2005.*

*Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elnure.huseynova@mail.ru*

METHODOLOGY OF USING RELIEF LEXICON IN TURKIC LANGUAGES OF OGHUZ GROUP

E.E.Huseynova

There are a number of works by linguists associated with the study of the etymology of relief vocabulary in the Oguz group of Turkic languages. European, especially English and German linguists singled out among those involved in primary etymological research. When studying the Oguz group of Turkic languages, we can see the forms of embossed dictionary that have been modified by a number of historical sources. Some of these forms currently are used in Turkish and some have changed. The change is due to the grammatical structure in some Turkic languages, and it's possible to see some Turkic languages in the development of a new lexical unit. Grammatical change manifested in the form of increasing or decreasing a letter. The relief etymology of the Turkish language in a Oguz group is also important from the point of view of studying the changing meaning of words in the historical period with reference to ancient sources. Changing the forms of words, describing them in different sources is important for achieving outstanding results in etymological research. At the same time, while studying the etymological vocabulary of the Oguz group, we can see some forms of relief vocabulary in various sources that were used in the historical period. Some words used in embossed vocabulary of ancient sources with minor changes are still used and some have completely changed.

Keywords: *Oguzh group of Turkic languages, relief lexicology, etymology, ancient sources, medieval dictionaries, works of European researchers*

**МЕТОДИКА УПОТРЕБЛЕНИЯ РЕЛЬЕФНОЙ ЛЕКСИКИ
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ ОГУЗСКОЙ ГРУППЫ**

Э.Э.Гусейнова

Существует ряд работ, связанных с изучением этимологии рельефной лексики в огузской группе тюркских языков. Европейские, в особенности английские и немецкие, лингвисты были выделены среди тех, кто занимался первичными этимологическими исследованиями. При изучении огузской группы тюркских языков можно найти некоторые формы рельефной лексики, которые были заменены рядом исторических предпосылок. Некоторые из этих форм в настоящее время на турецком языке используются, а некоторые изменились. Изменение связано с грамматической структурой в некоторых тюркских языках, в других наблюдается развитие новой лексической единицы. Грамматическое изменение проявляется в форме увеличения или уменьшения буквы. Рельефная этимология в огузской группе тюркских языков также важна с точки зрения изучения меняющегося значения слов в историческом периоде применительно к древним источникам. Изменение форм слов, описание их в разных источниках важно для достижения выдающихся результатов в этимологических исследованиях. В то же время, изучая этимологическую лексику огузской группы, мы можем видеть, какие формы рельефной лексики в различных источниках использовались в историческом периоде. Некоторые слова, использованные в рельефной лексике в древних источниках, с незначительными изменениями до сих пор используются, а некоторые изменились – полностью.

Ключевые слова: *огузская группа тюркских языков, рельефная лексика, этимология, древние источники, средневековые словари, работы европейских исследователей*